

Т. М. Шевченко *

ЛІТОПИСЕЦЬ ХЕРСОНЕСА: ДО 70-ї РІЧНИЦІ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ВІТАЛІЯ МИХАЙЛОВИЧА ЗУБАРЯ

*«...оскільки [він]¹ явління Партенос
працелюбно описав, прочитав,
як і про відносини з басилевсами Боспору
та історію дружніх стосунків із полісами
дослідив, за достоїнством народу,
то аби віддати йому належну славу,
нехай постановить Рада
і народ похвалити його за це...»*

Присвячено 70-річчю з дня народження видатного українського антикознавця Віталія Михайловича Зубаря. Аналізується доробок дослідника у галузі античної історії Північного Причорномор'я, зокрема у вивченні релігійного життя населення Херсонеса Таврійського.

Ключові слова: В. М. Зубар, Херсонес Таврійський, Північне Причорномор'я, антична археологія, історія науки.

Цього року Віталію Михайловичу Зубарю виповнилося б 70 років. Ми ще не встигли усвідомити і змиритися, як вже 11 років минуло від його раптового відходу в інший світ. На гребні наукової творчості, у центрі наукового життя він просто відійшов. Через те ми досі так і не спромоглися підсумувати його внесок в розвиток українського антикознавства, і не знаю, чи вдасться. Вихоплювалися слова жалю (Пам'яті... 2009; Шевченко 2009; 2011, с. 8; Залізник 2010; Сорочан 2010), а підвести ризику не

наважувалися. Якось не вірилося, що він більше нічого не напише.

А вийшло з-під його пера 37 наукових, науково-популярних книжок і підручників, а також понад 360 статей і тез доповідей. Будь-який дослідник може позаздрити такій працездатності. Коли всі захопилися наукометрією, виявилось, що праці В. М. Зубаря — найбільш цитовані серед співробітників ІА НАНУ.

Значну частину його монографічного доробку складають видання, розраховані на широке коло читачів. Це «Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси» (1988, співавтор Ю. В. Павленко), «Греки и римляне в Нижнем Поднестровье» (1996, співавтор Н. О. Сон), «Античные государства Северного Причерноморья» (1997), «Боспорское царство» (1997, співавтор А. С. Русаєва), «Херсонес Таврический» (1997), «Античні держави Північного Причорномор'я» (1998, співавтор С. Д. Крижицький, А. С. Русаєва), «Боспор Киммерийский: история и культура» (1998, співавтор А. С. Русаєва), «Жизнь и гибель Херсонеса» (2000, співавтор С. Б. Сорочан і Л. В. Марченко), «Херсонес—Херсон—Корсунь» (2003, співавтор С. Б. Сорочан і Л. В. Марченко), «На берегах Боспора Киммерийского» (2004, співавтор А. С. Русаєва), «Таврика и Римская империя» (2004), «Боги и герои античного Херсонеса» (2005), «Боспорское царство: история и культура» (2005, спів-

* ШЕВЧЕНКО Тетяна Миколаївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології Національної академії наук України, ORCID 0000-0002-9204-0469, tianiashevchenko@yahoo.com

¹ Переклад цитати з херсонеського декрету на честь Сиріска українською — Т. М. Шевченко, за IOSPE 12, № 344. У квадратних дужках «Сиріск Іраклідів» замінено на «він».

В. М. Зубар (фото з архіву Н. О. Сон)
V. M. Zubar (photo from the archive of
N. O. Son)

автор А. С. Русяева), «У истоков христианства в Юго-Западной Таврике: эпоха и вера» (2005, співавтор С. Б. Сорочан), підручник «Історія стародавнього світу» 6 клас (1997, співавтори К. П. Бунятян і С. І. Селіцька), посібники «Античний світ Північного Причорномор'я» (1999, співавтори Є. А. Ліньова і Н. О. Сон) і «Археологія України» (2005, співавтори Л. Л. Залізняк, К. П. Бунятян, О. П. Моця, В. В. Отрошенко, Р. В. Терпиловський). Можу сказати з власного невеликого досвіду, що написання науково-популярних робіт корисне не лише світлій ідеї просвіти, а й самому досліднику. Він стає чутливим до пробілів у наявних знаннях. Він починає краще розуміти, що справді актуально. Викладаючи загальні питання і формуючи їх на основі новітніх наукових досліджень та висновків, треба ніби заново створити історичну картину того чи іншого античного центру в той чи інший період. При цьому знаходиш слабкі місця в сучасному стані розробки питань. Лише тоді гостро відчуються пробіли в сучасному знанні та потреба в їх заповненні. Можливо, завдяки написанню популярних робіт, теми наукових праць В. М. Зубаря були завжди актуальними.

Його роботи опинялися в центрі розвитку сучасного антикознавства, в центрі дискусій, іноді складних полемік і тривалих обмірковувань. Фундаментальними для вивчення історії й археології Північного Причорномор'я

стали монографії «Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э.» (1982), «Херсонес Таврический в античную эпоху (экономика и социальные отношения)» (1993), «Херсонес Таврический и Римская империя» (1994), «Херсонес Таврический. Основные этапы исторического развития в античную эпоху» (1997), «Проникновение и утверждение христианства в Херсонесе Таврическом» (1998). «Северный Понт и Римская империя (середина I в. до н. э. — первая половина VI в. н. э.)» (1998), «Новые раннехристианские памятники юга Украины (2000, співавтор А. М. Фарбей), «От язычества к христианству. Начальный этап проникновения и утверждения христианства на юге Украины (вторая половина III — первая половина VI в.)» (2000, співавтор А. І. Хворостяний), «Таврика и Римская империя: Римские войска и укрепления в Таврике» (2004), «Херсонес Таврический: Очерки истории и культуры», для написання якої Віталій Михайлович зібрав навколо себе багатьох дослідників, два томи книжки були видані 2004 і 2005 рр., «Херсонес Таврический и население Таврики в античную эпоху» (2004), «Боспор Киммерийский в античную эпоху: Очерки социально-экономической истории» (2006, співавтор В. М. Зінько), «Северо-Западное Причерноморье в античную эпоху. Основные тенденции социально-экономического развития» (2007, співавтор Н. О. Сон), «Хора Херсонеса Таврического на Гераклеяском полуострове: История раскопок и некоторые итоги изучения» (2007), «Летопись археологических исследований в Херсонесе-Херсоне и его округе с 1914 г. до начала 60-х гг. XX в.» (2009).

Своїми працями В. М. Зубар поставив на новий рівень вивчення релігійного життя давнього населення Таврики, і Херсонеса Таврійського зокрема. Завдяки його дослідженням чітким стало розуміння, що в Херсонесі, як і в кожному полісі, були свої особливості в уявленнях про божества, свої культури і свій епос. Адже твори афінських авторів, які дійшли до нас і на яких ми будуємо своє уявлення про античну релігію, могли вплинути на релігію інших полісів лише опосередковано. Власні уявлення херсонеситів про богів поліса зумовлювали встановлення специфічних правил у їх вшануванні. Давні вважали, що якщо упустити хоч якусь дрібницю, божество могло не прийняти знаків уваги, відвернутися.

Досліджувались окремі аспекти релігії, розроблялися проблеми як культів тих чи інших божеств, так і конкретних проявів релігій-

ної практики (Зубарь 1990). І найважливішим було зведення цих аспектів в одне ціле. Важливі кроки у розгляді херсонеських культів зроблено в розділах «Релігійний світогляд» в межах узагальнювальних історичних нарисів (Русяєва А., Зубарь 2004; Зубарь 2005г).

Віталій Михайлович зробив свій внесок у вивчення історії та релігії Херсонеса за епіграфічними документами. Епіграфічні дослідження цього античного центру проводилися з XIX ст. Всебічний аналіз пам'яток, зокрема їхнього значення в релігійному житті поліса, містять ґрунтовні праці Е. І. Соломонік (1964; 1973; 1983 та ін.). Їх продовжив В. М. Зубар, додавши вдалі уточнення і нові інтерпретації (Зубарь 1991; 2005а; Зубарь, Сарновский, Антонова 2001, с. 106—115). Не дивлячись на значну розробку цієї тематики, епіграфічні пам'ятки завжди відкриватимуть нові нюанси для розуміння полісних культів Херсонеса.

Важлива його участь в обговоренні культу верховної богині Херсонеса. Це найбільш актуальне питання вже протягом понад століття. Та лише в працях з кінця XX ст. з'явився докладний аналіз питання місцезнаходження храму чи храмів, було доведено, що пошуки грекотаврського храму біля Севастополя були непорозумінням, оскільки Страбон повідомляв про святилище в самому полісі (Мещеряков 1979, с. 113; Зубарь 2007а; 2007в, с. 226—232). Обґрунтовано образ Партенос як захисниці нових кордонів, сформований після розширення полісних земель (Русяєва А., Русяєва М. 1999, с. 116, 129, 131; Зубарь 2004а, с. 97; 2005г, с. 145). На сьогодні піддається сумніву існування храму в святилищі на мису Партеній (Русяєва А. 1997, с. 86; 2007б; 2008, с. 15—16), локалізація і атрибуція святилища теж доволі проблематична (Русяєва А. 1996, с. 95; 2007б, с. 32; Николаенко 1999, с. 101; Зубарь 2004в, с. 57—60; 2007а, с. 99—106; 2007в, с. 226—232). У цих дискусіях вирішальним стало твердження, що основним призначенням заміського святилища Партенос було позначення межі володінь Херсонеса (Зубарь 2004в, с. 60).

Вивчення культів Херсонеса на основі нових даних, представлено у працях В. М. Зубаря та А. С. Русяєвої, вирізняється системністю. В розділах «Очерків» більше, ніж раніше, було звернуто увагу на культу, що відправлялися не всім населенням, а його окремими групами; на культові місця, де могли вшановувати богів у колі родини чи інших груп. Підсумовувалося вивчення окремих домашніх святилищ (Зубарь 2005б, с. 36—40; 2005г, с. 406—414), які зважа-

ючи на стан збереженості найдавніших археологічних шарів городища, дають відомості про організацію релігійного життя лише в деяких найбагатших будинках.

В. М. Зубар у цих, а також попередніх, працях вказував на характер культових комплексів, де вшановували божеств «елевсинсько-діонісійського кола», на релігійні пошуки як причину створення як самих комплексів, так і культових організацій різного характеру. Сутнісні зміни в релігії Херсонеса, позначені цими релігійними пошуками, та їхнє відображення в культовій практиці та організації автор схильний був відносити до III ст. до н. е. (Зубарь 2005г, с. 414—418). Увага приділялася релігійним уявленням містеріального характеру та їх відображенню в пам'ятках з некрополя. Аналізувалися деякі знахідки з поховань, що стосуються тих же «елевсинсько-діонісійських чи орфіко-піфагорейських уявлень» (Зубарь 2005г, с. 443—453). Та за рахунок того, що автор розглядав їх у контексті такого місткого і багатозначного поняття як вірування, містеріальні уявлення херсонеситів постають в його працях як атавізми. Це навряд чи могло відповідати тогочасному етапу розвитку античної релігії, де містерії були частиною життя іноді лише найбільш освічених еллінів, де їх догми були близькі до філософських вчень (див., напр.: Лосев 1957, с. 142—161; Штаерман 1975, с. 116).

В. М. Зубар зробив неоціненний внесок у дослідження некрополя Херсонеса. Він поставив його на суттєво новий рівень. З кінця XIX ст. у працях науковців знаходимо докладну фіксацію способів поховання, класифікації поховальних споруд та надгробків тощо. Однак безпосередньо дотична тема релігійних уявлень, пов'язаних з ними (у своїх працях того часу він позначає їх терміном вірування), не розглядалася до 1980-х рр., фактично до В. М. Зубаря (Мещеряков 1980, с. 11—15; Зубарь, Мещеряков 1983, с. 96—114). Саме він почав активно аналізувати особливості поховальної традиції як вияв релігійних уявлень про смерть і потойбічне життя (Зубарь 1982). У його роботах мова йшла про час, коли вірування у вузькому значенні терміну набувають значного розвитку у зв'язку із кризовими явищами в полісній релігії, про перші століття нашої ери. Збільшення ролі вірувань відбувалося в часи ближчі до кризи поліса та полісної ідеології (Зубарь, Мещеряков 1983, с. 96—114). І вже спираючись на його напрацювання, можна сказати, що якщо певні прояви вірувань у межах малих соціальних груп ставали традицією і передавалися з

покоління в покоління, то корені цих уявлень і ритуальних дій на сьогодні слід шукати в періодах, що передували часу зростання значення вірувань.

Ще одним суттєвим джерелом для дослідження В. М. Зубаря стали знахідки амулетів на некрополі Херсонеса. Їх вивчення дозволило йому робити не лише класифікації матеріалів, а й висновки історичного характеру. Амулети в їхньому традиційному значенні набули особливого поширення в цей період (Зубарь, Мещеряков 1983, с. 110—111). Дедалі частіше в перших століттях нашої ери їх поклали у могилу разом з тілом небіжчика (Зубарь 1978, с. 16; 1984; 1985; 1986; 1987; Зубар, Рижов, Шевченко А. 1986, с. 65). Цікавим висновком стали тези про те, що функції амулетів у цей час набували також астрагали, антропоморфні та інші підвіски (Зубарь 1982, с. 100), золоті лицьові пластини, корені яких вели зі східних провінцій Римської імперії (Зубарь 1982, с. 112—113), камінці та скляні вироби з отворами для підвішування (Зубарь, Мещеряков 1983, с. 97—103). Всебічний аналіз цих матеріалів дозволив виявити, що амулети в Херсонесі стають звичними в похованнях пізніше, ніж в інших античних центрах (Зубарь 2005г, с. 454).

Теракотові зображення тварин та птахів, покладені в могилу, дослідник також пов'язував з апотропеями і уявленнями про душі померлих предків (Зубарь 1982, с. 101). Він проводив паралелі у способі розташування цих статуток у похованнях і в житлах: навколо урни з трупоспаленням і навколо вогнища або олтаря (Зубарь 2005г, с. 450). За словами В. М. Зубаря, наявність теракот у складі інвентарю є проявом бажання дати знак володарям підземного царства і забезпечити найкращу долю померлого на тому світі (Зубарь 2004б, с. 163). І вже, знов таки, спираючись на ці дослідження, можна було дійти висновку, що поховані в могилах з відповідними теракотовими зображеннями (всього 24 особи за кілька століть (Стоянов 2004, с. 13)), могли бути посвяченими в містерії (докл. див.: Шевченко 2011, с. 248).

Треба визнати, наявних археологічних знахідок поки недостатньо, аби впевнено говорити про існування в Херсонесі прихильників орфічних містерій. В. М. Зубар з культурами цього кола пов'язував вінки із золотої фольги на головах похованих (Зубар 2005г, с. 453). Не заперечуючи суті вкладених у них уявлень про потойбічне життя померлого, варто проаналізувати, наскільки близькі вони до містерій на честь Діоніса. Фольгу відтиснено найчастіше

у вигляді лаврового листа. Лавровим або й золотим вінком вінчали як символом слави переможців, героїв, видатних осіб. Ілюструють це, зокрема, й херсонеські лапідарні пам'ятки (IOSPE II, 419, 420; Соломоник 1973, с. 11—13, № 109), постаменти до пам'ятників Агасіклові Ктесієвому межі IV—III ст. до н. е. (IOSPE II, 418; Русяєва А. 2003, с. 142) і Арістонові Аттиновому II ст. до н. е. (IOSPE II, 423) з перерахованими заслугами перед народом, викарбуваними в кільцях вінків. Цілком можливо, що золоті вінки клали на голови тих покійних, яких нагородили ними за життя. Це могли бути 57 похованих за період з IV по I ст. до н. е. в Херсонесі (Стоянов 2003, с. 119). Вважається, що поховальний вінок символізував посмертну нагороду померлому (Cumont 1959, р. 117; Стоянов 2003, с. 118; Зубарь 2005г, с. 453). Значення вінка як символу нагороди могло переноситись у площину уявлень про предків-героїв, сакральних покровителів і відображатись у відповідних родинних культурах. Індивідуалізація античної релігії в Херсонесі перших століть нашої ери мала своє вираження в героїзації ледве не кожного покійного його родиною. Це відбилося в покладанні вінків на голови померлих, у зображеннях на надгробках, інших свідченнях релігійних уявлень, що набували дедалі більшого поширення, хоч раніше були властиві в кілька разів меншій кількості громадян (Richmond 1950, р. 17—18). Тому в трактуванні золотих листків у херсонеських могилах більш прийнятними є не останні, а попередні висновки В. М. Зубаря, де увага зверталася на традиційні, а не містеріальні релігійні уявлення херсонеситів (1982, с. 190—110). Сутнісна відмінність для давніх греків між героїзованими предками і посвяченими в містерії в тому, що здобути краще життя після смерті останні могли власними силами та ще й за життя, на відміну від героїв, яким апофеоз забезпечували їхні шанувальники.

Вивчення некрополя дозволило робити серйозні висновки соціального характеру. Віталій Михайлович обґрунтовано приділяв увагу влаштуванню в Херсонесі ділянок родинних поховань. Про наявність останніх в елліністичному некрополі Херсонеса свідчать групи суміжних за розташуванням і однаково орієнтованих за сторонами світу могил (Зубарь, Ланцов 1987, с. 34—37; Буйских А. 2005, с. 339—340, рис. 183). В. М. Зубар розглядав їх у контексті співіснування в межах поліса різних соціальних груп. Тривале паралельне використання кремації та інгумації в поховальному об-

ряді він також пов'язував із соціальною нерівністю (Зубарь 1978, с. 15; 1980, с. 13; 1982 з літ.). Соціальну нерівність, за його висновками, відображала також наявність склепів. Інвентар і трудомісткість конструкції склепів на пряму пов'язані з високим майновим статусом похованих (Зубарь 1990, с. 63; 2006а, с. 17—22; 2006б, с. 154—159).

З періоду більш інтенсивного використання мармурових стел, вочевидь, ширшими верствами населення, зростала кількість антропоморфних надгробків (Буйських А., Зубар 2006, с. 12, 19). Слушним є висновок про те, що на цьому етапі вивчення херсонеського некрополя варто розглядати антропоморфні надгробки в контексті античної, а не варварської поховальної практики (Зубарь 2005в; Буйських А., Зубар 2006, с. 20—21). Цілком можливо, що антропоморфні зображення слід трактувати як образ померлого, що мав апотропеїчне значення (Зубарь 2005в, с. 129; Буйських А., Зубар 2006, с. 21).

Починаючи з В. М. Зубаря, дослідники стали зауважувати, що «тотальна бідність» херсонеського некрополя визначається не майновим станом, а релігійними уявленнями населення (Зубарь 1982, с. 63—64; Рогов 1999, с. 129, ін.; пор.: Белов 1981, с. 178). Практика використання дешевих чи нетривких матеріалів у виготовленні поховального інвентарю аж ніяк не свідчить про неможливість населення, а підтверджує, що рідні могли собі дозволити покласти в могилу суто ритуальні предмети, придбані винятково для поховання, а не речі, що давно вже були в домашньому вжитку. Справді цікавим стало припущення щодо причетності похованих з трилісниками на головах до орфічних (Зубарь 2004б, с. 168; 2005г, с. 425) і пов'язаних з ними вакхічних уявлень.

Традиції поховання в античному Херсонесі здавна привертала увагу дослідників, зважаючи на постійне надходження нових знахідок (Тахтай 1948, с. 19—43; Стржелецкий 1969; Щеглов 1975, с. 109—116; Зубарь 1982; Зубарь, Ланцов 1987, с. 34—38). Але визначальними стали ґрунтовні узагальнювальні праці, де належного значення надано теоретичному підґрунтя для розуміння не завжди однозначних пам'яток, що дають цінну інформацію щодо релігійних уявлень населення Херсонеса (Русяєва А., Зубарь 2004; Зубарь 2005г).

У вивченні некрополя найважливішими для дослідників до останніх десятиліть були питання віддалені від вивчення поховального культу, а саме: з'ясування меж античного цен-

тру в різні періоди (Белов 1948, с. 162—163), етнічного або соціального складу населення (Капошина 1941, с. 161—173; Пяташева 1946, с. 178—179; Стржелецкий 1948; Белов 1953; Даниленко 1967, с. 13; Зедгенидзе, Савеля 1979; 1981; Липавський 1988, с. 27—37; Зубар 1995б, с. 137—146). І лише в роботах В. М. Зубаря вказувалося, що іноді саме особливості релігійних уявлень можуть стати поясненням певних «винятків» чи «випадковостей» у поховальній практиці Херсонеса (Зубарь, Мещеряков 1983, с. 96—114; Зубарь 1990, с. 61—84).

До прикладу, справжнім каменем спотикання стали скорчені поховання в ранньому некрополі поліса. Після розкопок 1936—1937 рр. аналогії «не властивих грекам класичної епохи» поховань було знайдено в могильниках місцевого населення, яке нібито змішалось з греками (Белов 1948, с. 160). Цю думку підтримали інші дослідники (Капошина 1941, с. 172; Пяташева 1946, с. 176; Тюменев 1949, с. 86). Якщо Г. Д. Белов сумнівався, таврами чи скіфами були ці поховані, то надалі метою розкопок раннього некрополя Херсонеса стають пошуки таврських черепів (Стржелецкий 1948, с. 69). Таврські ознаки вбачали навіть у знахідках мушель, ліпної кераміки, в деяких тенденціях образотворчого мистецтва (Іванова 1953, с. 183). Однак про впливи релігійних уявлень у поховальному ритуалі можна казати лише щодо часу пізніх скіфів, і то з боку еллінів, а не варварів (Бессонова 1979, с. 19; Богданова 1980, с. 20). І навіть у цей період помітний найменший вплив варварської культури на Херсонес, у порівнянні з іншими полісами Північного Причорномор'я (Зубарь 1978, с. 17).

Багато в чому завдяки дискусіям, які вів В. М. Зубар, на сьогодні серед етнічної (Зедгенидзе 1983, с. 23; Рогов 2002, с. 144—147) і соціальної (Зубарь 1988; пор.: Рогов 2002, с. 144—148; Сударев 2004) точок зору на скорчені поховання переважає релігійна, базована на тому, що ці поховання зумовлені архаїчними віруваннями, ідеєю зворотності (Лапін 1966, с. 214—233; Зубарь 2006в, с. 48—52). Те, що в інших античних центрах такий обряд до класичного періоду вже був забутий, а в Херсонесі він зникає лише в елліністичний період (Белов 1948, с. 160; 1981, с. 178; Рогов 1991, с. 104; 1999, с. 126; 2002, с. 147; Зубарь 2005г, с. 430—433), може підтверджувати більшу традиційність населення цього дорійського центру. Довше в конструкції могил використовується черепиця (Зубарь 1982, с. 16). Склепи з нішами-лежанками і підбійні могили поширюються з межі ер, тоді як у сусід-

ніх Ольвії та Боспорі — з доби еллінізму (Капошина 1950, с. 213; Зубар 1977; 2006а, с. 19; 2006б, с. 154—159; Борисова 1985). Простежують стійке співіснування кремацій та інгумацій, традицію аж до IV—V ст. н. е. поховання дітей в амфорах, використання антропоморфних надгробків протягом усієї античності, ін. (Зубарь, Шевченко А., Липавский 1990, с. 17; Бунытян, Зубарь 1991, с. 238; Зубарь 2005г, с. 435; Буйських А., Зубар 2006, с. 21). Окремі риси поховань майже не зазнавали суттєвих змін через консервативність поховальних традицій (Зубарь 1982, с. 123).

Тривалий час усі культури античних центрів Північного Причорномор'я розглядали в контексті культурних і релігійних взаємовпливів еллінів і варварів (докладніше див.: Шевченко Т. 2005, с. 28—34). Найчастіше дослідники вбачали таврські ознаки в культурі Партенос, а скіфські — в культурі Геракла. Такі погляди щодо походження і суті верховних божеств у 1940—1970 рр. перетворились на єдино правильне трактування розвитку античних поселень на території Таврики — у руслі обстоювання дружніх стосунків між місцевим та прийшлим, «чужим», населенням. На сьогодні, завдяки працям українських антикозонавців, а найперше В. М. Зубаря, більшість дослідників дотримуються іншої думки (Зубарь 1988, с. 52—54; 2004г, с. 11—12; 2007б, с. 87—100; Русяева А., Русяева М. 1999, с. 12—28; Буйських А. 1993, с. 15; Ємець 2001; 2002, с. 169; Zubar, Kravchenko 2003, р. 185—195; Русяева А. 2005, с. 64—92). Про варваризацію в сфері господарства, соціального та політичного устрою в перші століття існування Херсонеса не може бути й мови (напр.: Журавлев, Зубарь, Сорочан 2004, с. 188), а вже тоді, нібито, таврський культ Партенос був верховним у пантеоні. Надалі саме через загрозу з боку скіфів, що утворили в III ст. до н. е. державу зі столицею в Неаполі, у культурі Артеміді Партенос посилюються войовничі риси (Пальцева 1979, с. 33; Зубарь 2002). Враховуючи традиції взаємин дорійців із варварським населенням, історичні події від часу заснування Херсонеса до римського періоду, рівень розвитку таврів та скіфів, а відповідно, їхніх релігійних традицій, а також, згадуваного Плінієм Старшим, консерватизму херсонеситів, важко казати про можливість впливів з боку ворожого, «дикого» місцевого населення, та ще й в релігійній сфері.

Значної уваги у своїх дослідженнях В. М. Зубар надавав культурам і релігійному життю іноземців. У Херсонесі є свідчення про те, що окремі божества за елліністичного періо-

ду вшановували лише вихідці з Малої Азії (Зубарь, Трейстер 1991, с. 82). Окремою групою населення в Херсонесі перших століть нашої ери були військові римської залози, розквартировані в місті і найближчих пунктах округи, які підтримували римські провінційні культури. Віталій Михайлович багато зробив у вивченні етнічного складу римського війська (Зубарь 2001/2002, с. 131—151). Давно ставиться питання, наскільки наявність у місті представників різних релігій могла впливати на релігійний світогляд херсонеситів (Голенко, Щеглов 1965, с. 381—382; Соломоник 1973, с. 265—274; Мещеряков 1980, с. 13; Зубарь 1994, с. 99—109). Стає зрозуміло, що тільки з межі ер можна вести мову про певне поширення іноземних культур у Херсонесі, хоча серед незначної частини населення (Соломоник 1984, с. 19—20; Кадеєв 1996, с. 165—166; Зубарь 1990, с. 74). Солдати займали відділену від основної території міста цитадель і певні будівлі в районі західної оборонної стіни (Зубарь 2001/2002, с. 37—57). Їхнє релігійне життя також було відділене від громадських культів основного населення міста. Вплив провінційно-римської культури виражався, скоріше, у змінах у матеріальній культурі Херсонеса (Зубарь 1994, с. 104—107).

Завдяки праці В. М. Зубаря відкрито і популяризовано численні свідчення релігійних культів римського війська в околицях Херсонеса. Це культовий комплекс в *schola principalium* в Балаклаві, де вшановували Юпітера Доліхена, єдина споруда перших століть нашої ери, фасад якої піддається реконструкції, за знахідками баз колон та іонічної капітелі (Крижицький, Зубар 2000, с. 126—127; Сарновски, Савеля 2000; Зубарь 2001/2002, с. 78—92, 159—164). Звідти походять олтарі з присвятами Вулкану, Юпітеру, постамент статуї Геркулеса (Зубар, Савеля, Сарновський 1997, с. 68—69; Русяева А., Зубарь 2004, с. 400—403, рис. 199, 209). Також святилище в Хараксі, де знайдено олтарі (Зубарь 2001/2002, с. 114—115, 164—165; 2005а, с. 55—58; Русяева А., Зубарь 2004, с. 404, рис. 202, 210.2). Солдати також використовували культову споруду у верхів'ї Козачої бухти, адже тут розташовувався пункт римської охорони. Серед матеріалів виділяють плиту із зображенням вершника, що вважається присвятою від грека, адже звали його Діонісій (Щеглов 1969, с. 153—156; Русяева А., Зубарь 2004, с. 403). Римських культів стосувалися також олтарі з присвятами Геркулесу (або із вказівкою на назву підрозділу) з некрополя біля Карантинної бухти (Соломоник 1983, с. 41—42,

№ 12; Зубарь 1993; Цукерман 1995, с. 556; Русяева А., Зубарь 2004, с. 413).

Єдиним офіційним римським культом, який відправлявся населенням Херсонеса можна вважати культ імператора, впроваджені не пізніше часу Доміціана (Соломоник 1964, с. 39; Мещеряков 1980; Зубарь 1995а; Русяева А., Зубарь 2004, с. 397—394). Віталій Михайлович був великим прихильником ідеї існування цього культу в Херсонесі. Умовами, в яких могли існувати підстави для впровадження цього культу в місті, була наявність гарнізону на його території і прошарку населення, зацікавленого у зв'язках з Римом (Зубарь 1994, с. 101).

У перші століття нашої ери релігійну ситуацію в античному центрі визначали подрібненість і відокремленість соціальних груп (Зубарь, Хворостяний 2000, с. 40—41), а через те існування кількох субкультур, в яких релігійний світогляд проходив окремих шлях розвитку. Культурна практика постійно набувала нових ознак, наприклад, частими знахідками з перших століть нашої ери стають світильники із зображеннями традиційних божеств та їхніх атрибутів (Зубарь, Сорочан 1984). Але певні ознаки релігійної практики, а отже — релігійних уявлень, що виражалися в цій практиці, залишаються без змін в Херсонесі протягом усього періоду античності (Зубарь 1982, с. 124).

Початок середньовіччя знаменував поділ населення на групи за релігійним показником. Християнська община на цей час утвердила певні позиції в ідеології міста. Якщо на початку членами релігійних общин були, імовірно, ксени і «перші люди міста», як свідчать «Життя» (Сорочан 2005, с. 1259—1260), то з часом християнство приймають дедалі більше мешканців Херсонеса. З IV ст. з'являється християнська символіка в похованнях, однак однозначно християнськими вважають поховання з відмежованими нішами з VI ст. (Зубарь, Рижов 1981, с. 87; Зубарь, Хворостяний 2000, с. 55; Диатроптов 2002; Завадская 2007, с. 455—456; Зубарь 2004в, с. 563—620). Лише з часом кремації повністю витісняються інгумаціями, зникають античні надгробки (Зубарь, Павленко 1988; Зубарь 2004в, с. 563). З кінця V ст. ведеться будівництво церков (Сорочан 2005, с. 711—928). На відміну від верхівки, звичайне населення міста тривалий час зберігало віру в давніх богів, особливо в покровительку Партенос (Зубарь, Хворостяний 2000, с. 58, 95; Зубарь 2004в, с. 562; Русяева А., Зубарь 2004, с. 427).

В. М. Зубарю вдалося наблизити студії з раннього християнства з вивченням давньогрецької релігії, що донедавна сприймалися як два різні світи. Між тим, носії язичницького і християнського світогляду мешкали в тому самому місті, жили в тих самих умовах, переживали ті самі історичні події, тобто співіснували в межах одного простору. В них часто було спільне походження і спільна генеалогія. Через те, розуміння особливостей релігійного життя одних неможливе без вивчення носіїв іншої релігії. Не дарма у своїх дослідженнях, присвячених поширенню християнства в Херсонесі та в Тавриці загалом, Віталій Михайлович неабиякої ваги надавав античній спадщині у формуванні ранньохристиянської традиції в регіоні. Він зважав на те, що християнство увібрало в себе багато інших елементів попередніх релігій (пор.: Richmond 1950, р. 45—47). У свою чергу, усвідомлюючи упередженість християнських джерел у висвітленні античної релігії, він жодним чином остаточно не відкидав їх, шукаючи підстави і передумови такої упередженості. Можливо, завдяки йому в останні роки докладніше аналізувалися, зокрема, відомості про верховну богиню та її храм, отримані з християнських джерел (Русяева А., Русяева М. 1999, с. 106—111; Сорочан 2005, с. 747—748, 1273—1274; Скржинська 2006; Русяева А. 2007а, с. 101—106; Шевченко 2011, с. 116—117).

Праці В. М. Зубаря будуть аналізувати і обговорювати ще довго. Склавши їх разом, можна отримати цілий літопис історії, зокрема історії культури та релігії Херсонеса Таврійського. Тож віддаймо йому належну шану, як і він віддав свого часу своїм попередникам, готуючи хроніки і статті про антикознавців у журналі «Археологія», сприяючи тому, щоб їхні імена не забули в популяризаційній роботі Національного заповідника «Херсонес Таврійський», публікуючи величезний історіографічний том «Летопись археологических исследований в Херсонесе-Херсоне» і плануючи його продовження.

- Белов, Г. Д. 1948. Некрополь Херсонеса классической и эллинистической эпохи. *Вестник древней истории*, 1, с. 155-163.
- Белов, Г. Д. 1953. Северный прибрежный район Херсонеса. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 34, с. 11-32.
- Белов, Г. Д. 1981. Некрополь Херсонеса классической эпохи. *Советская археология*, 3, с. 163-180.
- Бессонова, С. С. 1979. *Религиозные представления населения Степной Скифии*: Автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук. Київ.
- Богданова, Н. А. 1980. *Религиозные представления сельского населения позднескифского государства в Крыму*:

- Автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук. Ленинград.
- Борисова, В. В. 1985. Склеп I—III вв. н. э. херсонесского некрополя. *Советская археология*, 1, с. 186–201.
- Буйських, А. В. 1993. *Ордер в античній архітектурі Ольвії, Три, Херсонеса*: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Київ.
- Буйських, А. В. 2005. Градостроительство и архитектура. В: Зубарь, В. М., Буйських, А. В., Крыжицкий, С. Д., Марченко, Л. В., Сорочан, С. Б., Кравченко, Э. А. (ред.) *Херсонес Таврический в третьей четверти VI — середине I вв. до н. э.: Очерки истории и культуры*. Київ: Академперіодика, с. 307–344.
- Буйських, А. В., Зубарь, В. М. 2006. До типології та інтерпретації антропоморфних надгробків Херсонеса Таврійського. *Археологія*, 2, с. 12–23.
- Бунятян, Е. П., Зубарь, В. М. 1991. Новый участок детских погребений позднеантичного некрополя Херсонеса. *Советская археология*, 4, с. 228–239.
- Голенко, К. В., Щеглов, А. Н. 1965. О культе Асклепия в Херсонесе Таврическом (по нумизматическим и археологическим данным). *ДАСИА*, IX, с. 373–382.
- Даниленко, В. Н. 1967. *Стелы эллинистического Херсонеса как исторический источник*: Автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук. Свердловск.
- Диатроптов, П. Д. 2002. Еще раз к вопросу о датировке росписей херсонесских христианских склепов. В: Мыц, В. Л. (ред.) *Церковная археология Южной Руси*. Симферополь, с. 34–38.
- Емець, І. А. 2001. *Греко-варварські релігійні взаємовпливи на Боспорі Кімерійському (історіографічний аспект)*: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Київ.
- Емец, И. А. 2002. *Греко-варварские религиозные взаимовлияния на Боспоре Киммерийском (историографический аспект)*. Москва: Компания Спутник+.
- Журавлев, Д. В., Зубарь, В. М., Сорочан, С. Б. 2004. О торговле Херсонеса Таврического в середине I — первой половине III вв. н.э. *Боспорские исследования*, VII, с. 183–207.
- Завадская, И. А. 2007. Концепции истории христианизации населения Херсонеса в отечественной историографии. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики*, XIII, с. 430–467.
- Залізник Л. Л. 2010. Професор Києво-Могилянської академії Віталій Михайлович Зубарь. *Боспорские исследования*, XXIII, с. 33–38.
- Зедгенидзе, А. А. 1983. *Херсонес Таврический в классический период*: Автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук. Москва.
- Зедгенидзе, А. А., Савеля, О. Я. 1979. Некрополь Херсонеса V—IV вв. до н. э. как источник изучения этнического и социального состава населения города. *Местное население Причерноморья в эпоху Великой греческой колонизации (VIII—V вв. до н. э.): Тезисы докладов и сообщений*. Тбилиси: Мецниереба, с. 22–23.
- Зедгенидзе, А. А., Савеля, О. Я. 1981. Некрополь Херсонеса V—IV вв. до н. э. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 168, с. 3–9.
- Зубарь, В. М. 1977. Підбійні могили Херсонеського некрополя. *Археологія*, 24, с. 68–73.
- Зубарь, В. М. 1978. *Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э.*: Автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук. Київ.
- Зубарь, В. М. 1980. Об обряде трупосожжения в греческом обществе. *Тезисы докладов Всесоюзной научной конференции «Проблемы античной истории и классической филологии*. Харків, с. 13–14.
- Зубарь, В. М. 1982. *Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э.* Київ: Наукова думка.
- Зубарь, В. М. 1988. Еще раз по поводу интерпретации захоронений в скорченном положении на некрополе Херсонеса IV в. до н. э. *Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса 1888—1988 гг.: Тезисы докладов*. Севастополь, с. 52–54.
- Зубарь, В. М. 1990. О некоторых аспектах идеологической жизни населения Херсонеса Таврического в позднеантичный период. В: Зубарь, В. М. (ред.) *Обряды и верования древнего населения Украины*. Київ: Наукова думка, с. 61–84.
- Зубарь, В. М. 1991. По поводу надгробия Луция Фурия Севта. *Древнее Причерноморье. Пчтения памяти профессора П.О. Карышковского*. Одеса, с. 40–41.
- Зубарь, В. М. 1993. Нове свідощтво про римські війська у Херсонесі Таврійському. *Археологія*, 4, с. 133–137.
- Зубарь, В. М. 1994. *Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории*. Київ: Киевская Академия Евробизнеса.
- Зубарь, В. М. 1995а. Культ римских императоров в Северном Причерноморье. *Российская археология*, 1, с. 57–63.
- Зубарь, В. М. 1995б. Скорчені поховання із некрополя Херсонеса IV ст. до н. е. *Археологія*, 3, с. 137–146.
- Зубарь, В. М. 2001/2002. Римское военное присутствие в Таврике. *STRATUM Plus*, 4, с. 8–179.
- Зубарь, В. М. 2002. Еще раз по поводу позднескифской государственности. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики*, IX, с. 501–520.
- Зубарь, В. М. 2004а. Еще раз по поводу интерпретации надписи в честь Агасикла, сына Ктесия (IOSPE II, 418). *Вестник древней истории*, 3, с. 89–99.
- Зубарь, В. М. 2004б. О семантике одной группы погребального инвентаря в некрополе Херсонеса эллинистического периода. *Боспорские исследования*, V, с. 160–176.
- Зубарь, В. М. 2004в. По поводу локализации святилища богини Партенос в окрестностях Херсонеса Таврического. *Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре: Материалы II Судакской международной научной конференции*. Ч. I. Київ; Судак, с. 57–70.
- Зубарь, В. М. 2004г. Проникновение и утверждение христианства. В: Зубарь, В. М., Крыжицкий, С. Д., Марченко, Л. В., Русяева А. С., Сорочан, С. Б., Храпунов, М. И. (ред.) *Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э.: Очерки истории и культуры*. Харків: Майдан, с. 556–628.
- Зубарь, В. М. 2004г. *Херсонес Таврический и население Таврики в античную эпоху*. Київ.
- Зубарь, В. М. 2005а. Латинские лапидарные надписи римской крепости Харакс. *Нумизматика и эпиграфика*, XVII, с. 55–69.
- Зубарь, В. М. 2005б. Места отправления религиозных культов в Херсонесе в позднеантичную эпоху. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики*, XI, с. 31–58.
- Зубарь, В. М. 2005в. Об интерпретации антропоморфных надгробий Херсонеса. *Боспорские чтения*. Керчь, VI, с. 128–132.
- Зубарь, В. М. 2005г. Религиозное мировоззрение. В: Зубарь, В. М., Буйських, А. В., Крыжицкий, С. Д., Марченко, Л. В., Сорочан, С. Б., Кравченко, Э. А. (ред.) *Херсонес Таврический в третьей четверти VI — середине I вв. до н. э.: Очерки истории и культуры*. Київ: Академперіодика, с. 345–470.
- Зубарь, В. М. 2005г. Формирование территориального государства в Западной Таврике и Херсонес во второй половине IV — первой трети III вв. до н. э. В: Зубарь,

- В. М., Буйских, А. В., Крыжицкий, С. Д., Марченко, Л. В., Сорочан, С. Б., Кравченко, Э. А. (ред.) *Херсонес Таврический в третьей четверти VI — середине I вв. до н. э.: Очерки истории и культуры*. Київ: Академперіодика, с. 121-208.
- Зубарь, В. М. 2006а. О двух «готских» типах погребальных сооружений некрополя Херсонеса первых веков нашей эры. В: Терпиловский, Р. В. (ред.) *Готы и Рим*. Київ: Стилос, с. 16-25.
- Зубарь, В. М. 2006б. Еще раз об атрибуции подбойных могил некрополя Херсонеса. *Боспорские чтения*. Керчь, VII, с. 154-159.
- Зубарь, В. М. 2006в. О некоторых особенностях погребального обряда некрополя Херсонеса Таврического классического и эллинистического периодов. *Вестник древней истории*, 3, с. 47-60.
- Зубарь, В. М. 2007а. Еще раз о локализации святилища и храма Партенос на Гераклеийском полуострове. *ИССЕДОН*, т. IV. Екатеринбург: Уральский государственный университет, с. 99-106.
- Зубарь, В. М. 2007б. По поводу попытки возрождения одной устаревшей исторической концепции: Херсонес и тавры. *Вестник древней истории*, 3, с. 87-100.
- Зубарь, В. М. 2007в. *Хора Херсонеса Таврического на Гераклеийском полуострове: История раскопок и некоторые итоги изучения*. Київ: Стилос.
- Зубарь, В. М., Ланцов, С. Б. 1987. Новый участок эллинистического некрополя Херсонеса. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, Москва, 191, с. 34-38.
- Зубарь, В. М., Мещеряков, В. Ф. 1983. Некоторые данные о верованиях населения Херсонеса (по материалам некрополя первых веков н.э.). В: Высотская, Т. Н. (ред.) *Население и культура Крыма в первые века н.э.* Київ: Наукова думка, с. 96-114.
- Зубарь, В. М., Павленко, Ю. В. 1988. *Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси*. Київ: Наукова думка.
- Зубар, В. М., Рижов, С. Г. 1981. Розкопки Західного некрополя Херсонеса. *Археологія*, 39, с. 77-87.
- Зубар, В. М., Рижов, С. Г., Шевченко, А. В. 1986. Дослідження склепів пізньоантичного часу із Херсонеса в 1981 р. *Археологія*, 54, с. 58-70.
- Зубар, В. М., Савеля, О. Я., Сарновський, Т. 1997. Нові латинські написи з римського храму в околицях Херсонеса Таврійського. *Археологія*, 4, с. 67-88.
- Зубарь, В. М., Сарновский, Т., Антонова, И. А. 2001. Новая латинская надпись из раскопок цитадели и некоторые вопросы позднеантичной истории Херсонеса. *ΑΝΑΧΑΡΣΙΣ. Памяти Ю. Г. Виноградова* (Херсонесский сборник, вып. XI), с. 106-115.
- Зубарь, В. М., Сорочан, С. Б. 1984. Светильники в погребальном обряде античных городов Северного Причерноморья. В: Крыжицкий, С. Д., Мазарати, С. Н., Русяева, А. С. (ред.) *Античная культура Северного Причерноморья*. Київ: Наукова думка, с. 147-156.
- Зубарь, В. М., Хворостяный, А. И. 2000. *От язычества к христианству: Начальный этап проникновения и утверждения христианства на юге Украины (вторая половина III — первая половина IV в.)*. Київ: Институт археології НАН України.
- Зубарь, В. М., Шевченко, А. В., Липавский, С. А. 1990. *Некрополь Херсонеса Таврического: Материалы и исследование*. Київ: Препринт.
- Иванова, А. П. 1953. *Искусство античных городов Северного Причерноморья*. Ленинград: Издательство ЛГУ.
- Кадеев, В. И. 1996. *Херсонес Таврический: Быт и культура (I—III вв. н. э.)*. Харьков: Бизнес информ.
- Капошина, С. И. 1941. Скорченные погребения Ольвии и Херсонеса. *Советская археология*, 7, с. 161-173.
- Капошина, С. И. 1950. Погребение скифского типа в Ольвии. *Советская археология*, 13, с. 205-216.
- Крижицкий, С. Д., Зубар, В. М. 2000. До питання про реконструкцію храму Юпітера Доліхена на території сучасної Балаклави. *Археологія*, 1, с. 119-130.
- Лапин, В. В. 1966. *Греческая колонизация Северного Причерноморья*. Київ: Наукова думка.
- Липавський, С. О. 1988. Про роль орієнтації похованих при вивченні етнічного складу населення Північного Причорномор'я. *Археологія*, 63, с. 27-37.
- Лосев, А. Ф. 1957. *Античная мифология в ее историческом развитии*. Москва: Гос. учебно-педагогическое издательство Мин. просвещения РСФСР.
- Мещеряков, В. Ф. 1979. О культе богини Девы в Херсонесе Таврическом. В: Лесков, А. М. (ред.) *Актуальные проблемы изучения истории религии и атеизма*. Ленинград: Государственный музей истории религии и атеизма, с. 104-119.
- Мещеряков, В. Ф. 1980. *Религия и культы Херсонеса Таврического в I—IV вв. н. э.*: Автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук. Москва.
- Николаенко, Г. М. 1999. Херсонес Таврический и его хора. *Вестник древней истории*, 1, с. 97-120.
- Пальцева, Л. А. 1979. Культ богини Девы в Херсонесе. В: Соколов, Н. П. (ред.) *Из истории античного общества*. Горький: Издательство Горьковского ун-та, с. 30-46.
- Пам'яті Віталія Михайловича Зубаря. 2009. *Археологія*, 1, с. 123-125.
- Пятышева, Н. В. 1946. Античное влияние на культовую скульптуру Причерноморья. Древние культурные связи Средней Азии и Приуралья. *Вестник древней истории*, 3, с. 175-182.
- Рогов, Е. Я. 1991. О некрополе Херсонеса V—VI вв. до н. э. *Проблемы истории Крыма: Тезисы докладов научной конференции*. Симферополь, с. 103-105.
- Рогов, Е. Я. 1999. Некоторые проблемы становления и развития херсонесского государства. *STRATUM Plus*, 3, с. 116-144.
- Рогов, Е. Я. 2002. Херсонес и варвары юго-западного Крыма в IV в. до н. э. *Античный мир и археология*, 11, с. 140-153.
- Русяева, А. С. 1996. Термин ΣΑΕΤΗΡ в присяге граждан Херсонеса Таврического. *Древнее Причерноморье (III чтения памяти П. О. Карышковского)*: Тезисы докладов юбилейной конференции. Одеса, с. 94-95.
- Русяева, А. С. 1997. О святилищах Партенос в Крыму. *Проблемы греческой культуры: Международная научно-практическая конференция*. Симферополь, с. 85-87.
- Русяева, А. С. 2003. Агасикл Херсонесский. *Херсонесский сборник*, XII, с. 140-150.
- Русяева, А. С. 2005. *Религия понтийский эллинов в античную эпоху*. Київ: Стилос.
- Русяева, А. С. 2007а. Проблемні питання інтерпретації культу Партенос — верховної богині херсонесської держави. *Боспорские исследования*, XVI, с. 82-111.
- Русяева, А. С. 2007б. Свидетельства Страбона о мысе Партеий, храме и ксоаноне херсонесской богини Партенос. *Древности Северного Причерноморья в античное время (Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики*, вып. 4). Симферополь, с. 19-42.
- Русяева, А. С. 2008. Проблема локалізації мису Партеий і храму херсонесської богині Партенос (Strabo. VII. 4. 2). В: Смолій, В. А. (ред.) *Надчорномор'я: студії з історії та археології (з IX ст. до н. е. по XIX ст. н. е.)*. Київ: Інститут історії України НАНУ, с. 7-25.

- Русяева, А. С., Зубарь, В. М. 2004. Религиозное мировоззрение. В: Зубарь, В. М., Крижицкий, С. Д., Марченко, Л. В., Русяева А. С., Сорочан, С. Б., Храпунов, М. И. (ред.). *Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э.: Очерки истории и культуры*. Харків: Майдан, с. 333-430.
- Русяева, А. С., Русяева, М. В. 1999. *Верховная богиня античной Таврики*. Київ.
- Скржинська, М. В. 2006. Парфенон у Херсонесі Таврійському. В: Смолій, В. А. (ред.). *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*, 6, с. 67—85.
- Соломоник, Э. И. 1964. *Новые эпиграфические памятники Херсонеса*. Київ: Наукова думка.
- Соломоник, Э. И. 1973. *Новые эпиграфические памятники Херсонеса*. Київ: Наукова думка.
- Соломоник, Э. И. 1983. *Латинские надписи Херсонеса Таврического*. Москва: Наука.
- Соломоник, Э. И. 1984. *Граффити с хоры Херсонеса*. Київ: Наукова думка.
- Сорочан, С. Б. 2005. *Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X вв.): Очерки истории и культуры*. Ч. 2. Харків: Майдан, с. 680-1644.
- Сорочан, С. Б. 2010. Мой друг Виталий Михайлович Зубарь. *Боспорские исследования*, XXIII, с. 3-32.
- Стоянов, Р. В. 2003. Погребальные венки IV—I веков до н. э. из Херсонеса Таврического (по материалам городского некрополя). *Ювелирное искусство и материальная культура: Тезисы докладов*. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, с. 118-121.
- Стоянов, Р. В. 2004. *Некрополь Херсонеса Таврического V—I вв. до н. э.*: Автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук. Санкт-Петербург.
- Стржелецкий, С. Ф. 1948. Раскопки таврского некрополя Херсонеса в 1945 году. *Херсонесский сборник*, IV, с. 69-95.
- Стржелецкий, С. Ф. 1969. XVII башня оборонительных стен Херсонеса (башня Зенона). *Сборник Херсонесского музея*, IV, с. 7-29.
- Сударев, Н. И. 2004. Погребения с элементами скорченности костяка в некрополях Боспора VI—II вв. до н. э. *Древности Боспора*, 7, с. 332-343.
- Тахтай, А. К. 1948. Раскопки херсонесского некрополя в 1937 году. *Херсонесский сборник*, IV, с. 19-43.
- Тюменев, А. И. 1949. Херсонесские этюды. III. Херсонес и местное население: тавры. *Вестник древней истории*, 4, с. 75-86.
- Цукерман, К. 1995. Епископы и гарнизон Херсона в IV веке. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики*, IV, с. 545-561.
- Шевченко, Т. М. 2005. До питання про варварські релігійні впливи у Херсонесі Таврійському. *Археологія*, 2, с. 28-34.
- Шевченко, Т. М. 2009. Світлої пам'яті Віталія Михайловича Зубаря (05.02.1950 — 20.03.2009). *Magisterium*, 36, с. 3-5.
- Шевченко, Т. М. 2011. *Релігійний світогляд населення античного Херсонеса*. Київ: Інститут археології НАН України.
- Штаерман, Е. М. 1975. *Кризис античной культуры*. Москва: Наука.
- Щеглов, А. Н. 1969. Фракийские погребительные рельефы из Херсонеса Таврического. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 150, с. 135-177.
- Щеглов, А. Н. 1975. Некрополь у Песочной бухты близ Херсонеса. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*. Москва, 143, с. 109-116.
- Cumont, F. 1959. *After Life in Roman Paganism*. New York.
- Richmond, J. A. 1950. Archaeology and the After-life in Pagan and Christian Imagery. *Riddell Memorial Lectures*. Ser. 20. London; New York; Toronto: Oxford University Press, p. 5-57.
- Zubar, V. M., Kravcenko, E. A. 2003. Interpretation of a Group of Archaeological Sites in the Vicinity of Tauric Chersonesos. *The Cauldron of Ariantas: Studies presented to A.N. Scegllov on the occasion of his 70th birthday*. Aarhus, p. 185-195.

Надійшла 27.03.2020

Т. Н. Шевченко

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела Научные фонды ИА НАН Украины, ORCID 0000-0002-9204-0469, taniashvchenko@yahoo.com

ЛЕТОПИСЕЦ ХЕРСОНЕСА: К 70-й ГОДОВЩИНЕ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ ВИТАЛИЯ МИХАЙЛОВИЧА ЗУБАРИ

Статья посвящена анализу научного и творческого наследия Виталия Михайловича Зубаря в области античной истории и археологии Северного Причерноморья. Особое внимание уделяется изучению им духовной культуры населения Херсонеса Таврического. Своими исследованиями В. М. Зубарь смог поднять на новый уровень изучение религиозной жизни населения Херсонеса, отдельных аспектов религии, проблематики культов, как отдельных божеств, так и проявлений религиозной практики. Отмечено его активное участие в обсуждении вопросов о культе верховной богини Херсонеса, Партенос, всегда привлекавшем чрезвычайно большое внимание исследователей. Самым важным было то, что ему удалось свести эти аспекты в единое целое, результатом чего стала публикация обобщающих, а позже и научно-популярных, трудов.

Изучение некрополя Херсонеса Виталием Михайловичем получило новый содержательный смысл. За более чем столетний период исследования некрополя в работах ученых тщательно зафиксированы способы погребения, классифицированы погребальные сооружения, инвентарь, и т. д. Однако непосредственно связанная с этим тема религиозных представлений, стоящих за внешними признаками, до В. М. Зубаря фактически не рассматривалась. Кроме того, ему удалось сблизить изыскания по раннему христианству с изучением древнегреческих центров, то есть фактически развивать точки соприкосновения антиковедения и византологии. В своих работах, посвященных распространению христианства в Херсонесе и в целом в Таврике, он неоднократно обращал внимание на влияние античного наследия в формировании раннехристианской традиции в регионе.

Благодаря работам В. М. Зубаря, его многочисленным монографиям и статьям, укрепилась украинская школа антиковедов, особенно ее подход к изучению античных памятников без постоянной привязки к теории варварских влияний на греков Северного Причерноморья. Этот подход дал возможность сделать существенные поступательные шаги в изучении памятников данного региона. Все эти вопросы, как и многие другие, рассмотренные исследователем, составляют его научное наследие, настоящую летопись, требующую дальнейшего изучения и осознания.

Ключевые слова: В. М. Зубарь, Херсонес Таврический, Северное Причерноморье, античная археология, история науки.

Tetiana M. Shevchenko

*PhD, Senior research officer in the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences, Ukraine,
ORCID 0000-0002-9204-0469, taniashchevchenko@yahoo.com*

CHRONICLER OF CHERSONESOS: 70 YEARS SINCE VITALII MYKHAILOVYCH ZUBAR WAS BORN

The paper presents an analysis of research and creative works of Vitalii Mykhailovych Zubar in field of history and archaeology of the Northern Black Sea region. A special attention is paid to his study of spiritual culture of the population of Tauric Chersonesos. V. M. Zubar with his works put the study of religious life of Chersonesos' habitants at a new level. He studied separate aspects of religion, worked on problems of both certain deities' cults, and certain traces of religious practice. His active participation in the discussion of the supreme goddess of Chersonesos worth mentioning. This cult was always obtaining the greatest attention of the scholars. The most important was taking these aspects into a single whole which resulted in publication generalizing and later popular scientific works.

Vitalii Mykhailovych has put the study of Chersonesian necropolis on a substantially new level. The precise recording of the burial practices, the classifications of burial structures and inventory, etc. can be found in the works of scholars studying the necropolis for more than hundred years. However, the directly related issue of religious beliefs represented in these features was not in fact discussed before V. M. Zubar. In addition, he managed to put closer the studies in early Christianity and the research of Ancient Greek religion, in fact, to develop the common points in Classical and Byzantine studies. In his works on spread of Christianity in Chersonesos and in Taurica in general, he paid an exceptional attention to Ancient heritage in forming of the early Christian tradition in the region.

Owing to V. M. Zubar's works, his numerous papers and books, the Ukrainian Classical school consolidated, especially in its approach to the study of classical monuments without a constant binding to the theory of the Barbarians' influence on the Greeks in the North Pontic region. This approach allowed him to make significant progressive steps in the study of this region's monuments. The issues listed, as well as many others discussed by this researcher, form his scientific heritage, the true chronicle which needs to be further studied and comprehended.

Keywords: V. M. Zubar, Tauric Chersonesos, Northern Black Sea region, Classical archaeology, history of science.

References

- Belov, G. D. 1948. Nekropol Khersonesa klassicheskoi i ellinisticheskoi epokhi. *Vestnik drevnei istorii*, 1, p. 155-163.
- Belov, G. D. 1953. Severnyi probrezhnyi raion Khersonesa. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*. Moskva, 34, p. 11-32.
- Belov, G. D. 1981. Nekropol Khersonesa klassicheskoi epokhi. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, p. 163-180.
- Bessonova, S. S. 1979. Religioznye predstavleniia naseleniia Stepnoi Skifii: Avtoreferat dissertatsii kandidata istoricheskikh nauk. Kyiv.
- Bogdanova, N. A. 1980. Religioznye predstavleniia selskogo naseleniia pozdneskifskogo gosudarstva v Krymu: Avtoreferat dissertatsii kandidata istoricheskikh nauk. Leningrad.
- Borisova, V. V. 1985. Sklep I-III vv. n. e. khersonesskogo nekropolia. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, p. 186-201.
- Buiskikh, A. V. 1993. Order v antychnii arkhitekturi Olvii, Tiry, Khersonesa: Avtoreferat dysertatsii kandydata istorychnykh nauk. Kyiv.
- Buiskikh, A. V. 2005. Gradostroitelstvo i arkhitektura. In: Zubar, V. M., Buiskykh, A. V., Kryzhytskyi, S. D., Marchenko, L. V., Sorochan, S. B., Kravchenko, E. A. (eds) *Khersones Tavricheskii v tretiei chetverti VI - seredine I vv. do n. e.: Ocherki istorii i kultury*. Kyiv: Akadempriodyka, p. 307-334.
- Buiskikh, A. V., Zubar, V. M. 2006. Do typolohii ta interpretatsii antropomorfnykh nadhrobkiv Khersonesa Tavriiskoho. *Arheologia*, 2, p. 12-23.
- Buniatian, E. P., Zubar V. M. 2006. Novyi uchastok detskikh pogrebenii pozdneantichnogo nekropolia Khersonesa. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, p. 228-239.
- Golenko K. V., Shcheglov A. N. 1965. O kulte Asklepiiia v Khersonese Tavricheskom (po numezmaticheskim i arkheologicheskim dannym). *DACIA*, IX, p. 373-382.
- Danilenko, V. N. 1967. Stely ellinisticheskogo Khersonesa kak istoricheskii istochnik: Avtoreferat dissertatsii kandidata istoricheskikh nauk. Sverdlovsk.
- Diatroptov, P. D. 2002. Yeshche raz k voprosu o datirovke rospisei khersonesskikh khristianskikh skleпов. In: Myts, V. L. (ed.) *Tserkovnaia arkheologiia Yuzhnoi Rusi*. Simferopol, p. 34-38.

- Yemets, I. A. 2001. Hreko-varvarski relihiini vzaiemovplyvy na Borpori Kimeriiskomu (istoriohrafichnyi aspekt): Avtoreferat dysertatsii kandydata istorychnykh nauk. Kyiv.
- Yemets, I. A. 2002. Greko-varvarskie religioznye vzaimovlianiia na Borpore Kimmeriiskom (istoriograficheskii aspekt). Moskva: Kompaniia Sputnik+.
- Zhuravlev, D. V., Zubar, V. M. Sorochan, S. B. 2004. O torgovle Khersonesa Tavricheskogo v seredine I - pervoi polovine III vv. n. e. *Bosporskie issledovaniia*, VII, p. 430-467.
- Zavadskaia, I. A. 2007. Kontseptsii istorii khristianizatsii naseleniia Khersonesa v otechestvennoi istoriografii. *Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavriki*, XIII, p. 430-467.
- Zalizniak, L. L. 2010. Profesor Kyievo-Mohylianskoii akademii Vitalii Mykhailovych Zubar. *Bosporskie issledovaniia*, XXIII, p. 33-38.
- Zedgenidze, A. A. 1983. Khersones Tavricheskii v klassicheskii period: Avtoreferat dissertatsii kandidata istoricheskikh nauk. Moskva.
- Zedgenidze, A. A. Savelia, O. Ya. 1979. Nekropol Khersonesa V-IV vv. do n. e. kak istochnik izucheniia etnicheskogo i sotsialnogo sostava naseleniia goroda. *Mestnoe naselenie Prichernomoria v epokhu Velikoi grecheskoi kolonizatsii (VIII-V vv. do n. e.)*. Tezisy dokladov i soobshchenii. Tbilisi: Metsniereba, p. 22-23.
- Zedgenidze, A. A. Savelia, O. Ya. 1981. Nekropol Khersonesa V-IV vv. do n. e. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN SSSR*. Moskva, 168, p. 3-9.
- Zubar, V. M. 1977. Pidbiini mohyly Khersoneskoho nekropolia. *Arheologia*, 24, p. 68-73.
- Zubar, V. M. 1978. *Nekropol Khersonesa Tavricheskogo I-IV vv. n. e.*: Avtoreferat dissertatsii kandidata istoricheskikh nauk. Kyiv.
- Zubar, V. M. 1980. Ob obriade truposozhzheniia v grecheskom obshchestve. *Tezisy dokladov Vsesoiuznoi nauchnoi konferentsii "Problemy antichnoi istorii i klassicheskoi filologii"*. Kharkiv, p. 13-14.
- Zubar, V. M. 1982. *Nekropol Khersonesa Tavricheskogo I-IV vv. n. e.* Kyiv: Naukova dumka.
- Zubar, V. M. 1988. Yeshche raz po povodu interpretatsii zakhronenii v skorchenom polozenii na nekropole Khersonesa IV v. do n. e. *Problemy issledovaniia antichnogo i srednevekovogo Khersonesa 1888-1988 gg.* Tezisy dokladov. Sevastopol, p. 52-54.
- Zubar, V. M. 1990. O nekotorykh aspektakh ideologicheskoi zhizni naseleniia Khersonesa Tavricheskogo v pozdneantichnyi period. In: Zubar, V. M. (ed.) *Obriady i verovaniia drevnego naseleniia Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, p. 61-84.
- Zubar, V. M. 1991. Po povodu nadgrobiia Lutsia Furia Sevta. *Drevnee Prichernomorie. II chteniia pamiati professora P. O. Karyshkovskogo*. Odesa, p. 40-41.
- Zubar, V. M. 1993. Nove svidotstvo pro rymski viiska u Khersonesi Tavriiskomu. *Arheologia*, 4, p. 133-137.
- Zubar, V. M. 1994. *Khersones Tavricheskii i Rimskaia imperiia*. Ocherki voenno-politicheskoi istorii. Kyiv: Kievskaiia Akademiia Evrobiznesa.
- Zubar, V. M. 1995a. Kult rimskikh imperatorov v Severnom Prichernomorie. *Rossiiskaia arkheologiia*, 1, p. 57-63.
- Zubar, V. M. 1995b. Skorcheni pokhovannia iz nekropolia Khersonesa IV st. do n. e. *Arheologia*, 3, p. 137-146.
- Zubar, V. M. 2001/2002. Rimskoe voennoe prisutstvie v Tavrike. *STRATUM Plus*, 4, p. 8-179.
- Zubar, V. M. 2002. Yeshche raz po povodu pozdneskifskoi gosudarstvennosti. *Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavriki*, IX, p. 501-520.
- Zubar, V. M. 2004a. Yeshche raz po povodu interpretatsii nadpisi v chest Agasikla, syna Ktesiia (IOSPE II, 418). *Vestnik drevnei istorii*, 3, p. 89-99.
- Zubar, V. M. 2004b. O semantike odnoi grupy pogrebalnogo inventaria v nekropole Khersonesa ellinisticheskogo perioda. *Bosporskie issledovaniia*, V, p. 160-176.
- Zubar, V. M. 2004c. Po povodu lokalizatsii sviatilishcha bogini Partenosa v okrestnostiakh Khersonesa Tavricheskogo. *Prichernomorie, Krym, Rus v istorii i culture: Materialy II Sudakskoi mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. Part I. Kyiv; Sudak, p. 57-70.
- Zubar, V. M. 2004d. Proniknovenie i utverzhdenie khristianstva. In: Zubar, V. M., Kryzhytskyi, S. D., Marchenko, L. V., Rusiaeva, A. S., Sorochan, S. B., Khrapunov, M. I. (eds) *Khersones Tavricheskii v seredine I vv. do n. e. – VI v. n. e.: Ocherki istorii i kultury*. Kharkiv: Maidan, p. 556-628.
- Zubar, V. M. 2004e. *Khersones Tavricheskii i naselenie Tavriki v antichnuui epokhu*. Kyiv.
- Zubar, V. M. 2005a. Latinskie lapidarnye nadpisi rimskoi kreposti Kharaks. *Numizmatika i epigrafika*, XVII, p. 55-69.
- Zubar, V. M. 2005b. Mesta otpravleniia religioznykh kultov v Khersonese v pozdneantichnuui epokhu. *Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavriki*, XI, p. 31-58.
- Zubar, V. M. 2005c. Ob interpretatsii antropomorfnnykh nadgrobiia Khersonesa. *Bosporskie chteniia*, VI. Kerch, p. 128-132.
- Zubar, V. M. 2005d. Religioznoe mirovozzrenie. In: Zubar, V. M., Buisykh, A. V., Kryzhytskyi, S. D., Marchenko, L. V., Sorochan, S. B., Kravchenko, E. A. (eds) *Khersones Tavricheskii v tretiei chetverti VI - seredine I vv. do n. e.: Ocherki istorii i kultury*. Kyiv: Akadempriodyka, p. 345-470.
- Zubar, V. M. 2005e. Formirovanie territorialnogo gosudarstva v Zapadnoi Tavrike v Khersonese vo vtoroi polovine IV - pervoi tretii III vv. do n. e. In: Zubar, V. M., Buisykh, A. V., Kryzhytskyi, S. D., Marchenko, L. V., Sorochan, S. B., Kravchenko, E. A. (eds) *Khersones Tavricheskii v tretiei chetverti VI - seredine I vv. do n. e.: Ocherki istorii i kultury*. Kyiv: Akadempriodyka, p. 121-208.
- Zubar, V. M. 2006a. O dvukh "gotskikh" tipakh pogrebalnykh sooruzhenii nekropolia Khersonesa pervykh vekov nashei ery. In: Terpylovskiy, R. V. (ed.) *Goty i Rim*. Kyiv: Stylos, p. 16-25.
- Zubar, V. M. 2006b. Eshche raz ob atributsii podboinykh mogil nelropolia Khersonesa. *Bosporskie chteniia*. Kerch, VII, p. 154-159.
- Zubar, V. M. 2006c. O nekotorykh osobnostiakh pogrebalnogo obriada nekropolia Khersonesa Tavricheskogo klassicheskogo i ellinisticheskogo periodov. *Vestnik drevnei istorii*, 3, p. 47-60.
- Zubar, V. M. 2007a. Eshche raz o lokalizatsii sviatilishcha i khrama bogini Partenosa na Gerakleiskom poluostrove. *ISSEDON*, IV. Ekaterinburg: Uralskii gosudarstvennyi universitet, p. 99-106.

- Zubar, V. M. 2007b. Po povodu popytky vozrozhdeniia odnoi ustarevshei istoricheskoi kontseptsii: Khersones i tavy. *Vestnik drevnei istorii*, 3, p. 87-100.
- Zubar, V. M. 2007c. *Khora Khersonesa Tavricheskogo na Gerakleiskom poluostrove: Istorii raskopok i nekotorye itogi izucheniia*. Kyiv: Stylos.
- Zubar, V. M., Lantsov, S. B. 1987. Novyi uchastok ellinisticheskogo nekropolia Khersonesa. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkeologii AN SSSR*. Moskva, 191, p. 34-38.
- Zubar, V. M., Meshcheriakov, V. F. 1983. Nekotorye dannye o verovaniakh naseleniia Khersonesa (po materialam nekropolia pervykh vekov n. e.). In: Vysotskaia, T. N. *Naselenie i kultura Kryma v pervye veka n. e.* Kyiv: Naukova dumka, p. 96-114.
- Zubar, V. M., Pavlenko, Yu. V. 1988. *Khersones Tavricheskii i rasprostranenie khristianstva na Rusi*. Kyiv: Naukova dumka.
- Zubar, V. M., Ryzhov, S. H. 1981. Rozkopky Zakhidnoho nekropolia Khersonesa. *Arheologia*, 39, p. 77-87.
- Zubar, V. M., Ryzhov, S. H., Shevchenko, A. V. 1986. Doslidzhennia sklepiv piznioantychnoho chasu iz Khersonesa v 1981 r. *Arheologia*, 54, p. 58-70.
- Zubar, V. M., Savelia, O. Ya., Sarnowski, T. 1997. Novi latynski napysy z rym'skoho khramu v okolytsiakh Khersonesa Tavriiskoho. *Arheologia*, 4, p. 67-88.
- Zubar, V. M., Sarnowski, T., Antonova, I. A. 2001. Novaia latynskaia nadpis iz raskopok tsytadeli i nekotorye vorosy pozdneantichnoi istorii Khersonesa. *ANAXAPΣΙΣ. Pamiati Yu. G. Vinogradova* (Khersonesskii sbornik, XI), p. 106-115.
- Zubar, V. M., Sorochan, S. B. 1984. Svetilniki v pogrebalnom obriade antichnykh gorodov Severnogo prichernomoria. In: Kryzhytskyi, S. D., Mazarati, S. N., Rusiaeva, A. S. (eds). *Antichnaia kultura Severnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka, p. 147-156.
- Zubar, V. M., Khvorostianyi, A. I. 2000. *Ot yazychestva k khristianstvu: Nachalniy etap proniknoveniia i utverzhdeniia khristianstva na yuge Ukrainy (vtoraia polovina III - pervaiia polovina IV v.)*. Kyiv: Instytut arkeolohii NAN Ukrainy.
- Zubar, V. M., Shevchenko, A. V., Lipavskii, S. A. 1990. *Nekropol Khersonesa Tavricheskogo: Materialy i issledovaniia*. Kyiv: Preprint.
- Ivanova, A. P. 1953. *Iskusstvo antichnykh gorodov Severnogo Prichernomoria*. Leningrad: LGU.
- Kadeev, V. I. 1996. *Khersones Tavricheskii: byt i kultura (I-III vv. n. e.)*. Kharkiv: Biznes inform.
- Kaposhyna, S. I. 1950. Pogrebenie skifskogo tipa v Olvii. *Sovetskaia arkeologiya*, 7, p. 205-216.
- Kryzhytskyi, S. D., Zubar, V. M. 2000. Do pytannia pro rekonstruktsiiu khramu Yupitera Dolikhena na terytorii suchasnoi Balaklavy. *Arheologia*, 1, p. 119-130.
- Lapin, V. V. 1966. Grecheskaia kolonizatsiia Severnogo Prichernomoria. Kyiv: Naukova dumka.
- Lypavskiy, S. O. 1988. Pro rol orientatsii pokhovanykh pry vyvchenni etnichnoho skladu naselennia Pivnichnoho Prichernomoria. *Arheologia*, 63, p. 27-37.
- Losev, A. F. 1957. *Antichnaia mifologiya v ee istoricheskom razvitiu*. Moskva: Gos. Uchebno-pedagogicheskoe izdatelstvo Min. prosveshcheniia RSFSR.
- Meshcheriakov, V. F. 1979. O kul'te bogini Devy v Khersonese Tavricheskom. In: Leskov, A. M. (ed.) *Aktualnye problemy izucheniia istorii religii i ateizma*. Leningrad: Gosudarstvennyi muzei istorii religii i ateizma, p. 104-119.
- Meshcheriakov, V. F. 1980. *Religiia i kul'ty Khersonesa Tavricheskogo v I-IV vv. n. e.*: Avtoreferat dissertatsii kandidata istoricheskikh nauk. Moskva.
- Nikolaenko, G. M. 1999. Khersones Tavricheskii i ego khora. *Vestnik drevnei istorii*, 1, p. 97-120.
- Paltseva, L. A. 1979. Kult bogini Devy v Khersonese. In: Sokolov, N. P. (ed.) *Iz istorii antichnogo obshchestva*. Gorkii: Izdatelstvo Gorkovskogo un-ta, p. 30-46.
- Pamiati Vitaliia Mykhailovycha Zybaria. 2009. *Arheologia*, 1, p. 123-125.
- Piatysheva, N. V. Antichnoe vliianie na kultovuiu skulpturu Prichernomoria. *Drevnie kulturnye svyazi Srednei Azii i Priuralia. Vestnik drevnei istorii*, 3, p. 175-182.
- Rogov, E. Ya. 1991. O nekropole Khersonesa V-VI vv. do n. e. *Problemy istorii Kryma*. Tezisy nauchnoi konferentsii. Simferopol, p. 103-105.
- Rogov, E. Ya. 1999. Nekotorye problemy stanovleniia i razvitiia khersonesskogo gosudarstva. *STRATUM Plus*, 3, p. 116-144.
- Rogov, E. Ya. 2002. Khersones i varvary yugo-zapadnogo Kryma v IV v. do n. e. *Antichnyi mir i arkeologia*, 11, p. 140-153.
- Rusiaeva, A. S. 1996. Termin ΣΑΕΤΗΡ v prisiage grazhdan Khersonesa Tavricheskogo. *Drevnee Prichernomorie (III chteniia pamiati P. O. Karyshkovskogo)*: Tezisy dokladov yubileinoi konferentsii. Odesa, p. 94-95.
- Rusiaeva, A. S. 1997. O sviatilishchakh Partenos v Krymu. *Problemy grecheskoi kul'tury: Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaia konferentsiia*. Simferopol, p. 85-87.
- Rusiaeva, A. S. 2003. Agasiki Khersonesskii. *Khersonesskii sbornik*, XII, p. 140-150.
- Rusiaeva, A. S. 2005. *Religiia pontiiskikh ellinov v antichnuu epokhu*. Kyiv.
- Rusiaeva, A. S. 2007a. Problemni pytannia interpretatsii kul'tu Partenos - verkhovnoi bohyni chersoneskoi derzhavy. *Bosporskie issledovaniia*, XVI, p. 82-111.
- Rusiaeva, A. S. 2007b. Svidetelstva Strabona o myse Partenii, khrame i ksoanone khersonesskoi bogini Partenos. *Drevnosti Severnogo prichernomoria v antichnoe vremia (Materialy po arkeologii, istorii i etnografii Tavriki. Suppl., 4)*. Simferopol, p. 19-42.
- Rusiaeva, A. S. 2008. Problema lokalizatsii mysu Partenii i khramu khersoneskoi bohyni Partenos (Strabo. VII. 4. 2). In: Smolii, V. A. (ed.) *Nadchornomoria: studii z istorii ta arkeolohii (z IX st. do n. e. po XIX st. n. e.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU, p. 7-25.
- Rusiaeva, A. S. Zubar, V. M. 2004. Religioznoe mirovozzrenie. In: Zubar, V. M., Kryzhytskyi, S. D., Marchenko, L. V., Rusiaeva, A. S., Sorochan, S. B., Khrapunov, M. I. (eds) *Khersones Tavricheskii v seredine I v. do n. e. – VI v. n. e.: Ocherki istorii i kul'tury*. Kharkiv: Maidan, p. 333-430.

- Rusiaieva, A. S., Rusiaieva, M. V. 1999. *Verkhovnaia boginia antichnoi Tavriki*. Kyiv.
- Skrzhynska, M. V. 2006. Parfenon u Khersonesi Tavriiskomu. In: Smolii, V. A. (ed.). *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi (z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st.)*, 6, p. 67-85.
- Solomonik, E. I. 1964. *Novye epigraficheskie pamiatniki Khersonesa*. Kyiv: Naukova dumka.
- Solomonik, E. I. 1973. *Novye epigraficheskie pamiatniki Khersonesa*. Kyiv: Naukova dumka.
- Solomonik, E. I. 1983. *Latinskie nadpisi Khersonesa Tavricheskogo*. Moskva: Nauka.
- Solomonik, E. I. 1984. *Graffiti s khory Khersonesa*. Kyiv: Naukova dumka.
- Sorochan, S. B. 2005. Vizantiiskii Kherson (vtoraia polovina VI - pervaia polovina IX vv.). *Ocherki istorii i kultury*. Part 2. Kharkiv: Maidan, p. 680-1644.
- Sorochan, S. B. 2010. Moi drug Vitalii Mykhailovich Zubar. *Bosporskie issledovaniia*, XXIII, p. 3-32.
- Stoianov, R. V. 2003. Pogrebalnye venki IV-I vekov do n. e. iz Khersonesa Tavricheskogo (po materialam gorodskogo nekropolia). *Yuvelirnoe iskussivo i materialnaia kultura: Tezisy dokladov*. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitakha, p. 118-121.
- Stoianov, R. V. 2004. *Nekropol Khersonesa Tavricheskogo V-I vv. do n. e.*: Avtoreferat dissertatsii kandidata istoricheskikh nauk. Sankt-Peterburg.
- Strzheletskii, S. F. 1948. Raskopki tavrskogo nekropolia Khersonesa v 1945 godu. *Khersonesskii sbornik*, IV, p. 69-95.
- Strzheletskii, S. F. 1969. XVII bashnia oboronitelnykh sten Khersonesa (bashnia Zenona). *Sbornik Khersonesskogo muzeia*, IV, p. 7-29.
- Sudarev, N. I. 2004. Pogrebeniia s elementami skorchenosti kostiaka v nekropoliakh Bospora VI-II vv. do n. e. *Drevnosti Bospora*, 7, p. 332-343.
- Takhtai, A. K. 1948. Raskopki khersonesskogo nekropolia v 1937 godu. *Khersonesskii sbornik*, IV, p. 19-43.
- Tiumenev, A. I. 1949. Khersonesskie etiudy. III. Khersones i mestnoe naselenie: tavy. *Vestnik drevnei istorii*, 4, p. 75-86.
- Tsukerman, K. 1995. Episkopy i garnizon Khersonesa v IV veke. *Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavriki*, IV, p. 545-561.
- Shevchenko, T. M. 2005. Do pytannia pro varvarski relihiini vplyvy u Khersonesi Tavriiskomu. *Arheologia*, 2, p. 28-34.
- Shevchenko, T. M. Svitloi pamiati Vitaliia Mykhailovycha Zubarua (05.02.1950 - 20.03.2009). *Magisterium*, 36, p. 3-5.
- Shevchenko, T. M. 2011. *Relihiinyi svitohliad naselennia antychnoho Khersonesa*. Kyiv.
- Shtaerman, Ye. M. 1975. *Krizis antichnoi kultury*. Moskva: Nauka.
- Shcheglov, A. N. 1969. Frakiiskie posviatitelnye reliefy iz Khersonesa Tavricheskogo. *Materialy i issledovaniia po arheologii SSSR*, 150, p. 135-177.
- Shcheglov, A. N. 1975. Nekropol u Pesochnoi bukhty bliz Khersonesa. *Kratkie soobshcheniia Instituta arheologii AN SSSR*. Moskva, 143, p. 109-116.
- Cumont, F. 1959. *After Life in Roman Paganism*. New York.
- Richmond, J. A. 1950. Archaeology and the After-life in Pagan and Christian Imagery. *Riddel Memorial Lectures*. Ser. 20. London; New York; Toronto: Oxford University Press, p. 5-57.
- Zubar, V. M., Kravchenko, E. A. 2003. Interpretation of a Group of Archaeological Sites in the Vicinity of Tauric Chersonesos. *The Cauldron of Ariantas: Studies presented to A.N. Sceglov on the occasion of his 70th birthday*. Aarhus, p. 185-195.